

MUHAMMED CEVAD MEŞKÛR'UN HAYATI, ESERLERİ VE MEZHEPLER TARİHÇİLİĞİ

Şahin AHMETOĞLU*

Özet

İslam Dünyası ve Batı'da yapılan İslam Mezhepleri Tarihi alanındaki bilimsel araştırmalar 20. yüzyılın başlarından itibaren hız kazanarak asrın sonlarına doğru önemli bir çıkış yakalamıştır. Bu çalışmaların, genel olarak akademik araştırmalar, yayın, tashih, tâlikat, haşiyeler ve tercüme üzerine yoğunlaştığı görülmektedir. Çalışmamızda 20. yüzyılın bilim adamlarından, tarih, dil, kültür, özellikle de İslam Mezhepleri Tarihi alanında bilimsel çalışmaları ile tanınan, çok sayıda eseri, tercümesi ve makalesi bulunan Prof. Dr. Muhammed Cevad Meşkûr'un hayatı, eserleri ve Mezhepler Tarihçiliğini inceleyeceğiz.

Anahtar kelimeler: M.C. Meşkûr, Mezhepler, İslam Mezhepleri Tarihi.

Abstract

LIFE, WORKS AND HERESIOGRAPHICAL APPROACH OF MUHAMMAD JAWAD. J. MASHKUR

The Scholarly researches in the field of History of Islamic Sects in the Islamic World and the West gained momentum from the early 20th century made considerable progress at the end of the century. It is seen that these researches basically focus on the academic researches, publications, editions, glossaries and translations. In this paper we shall deal with the life, works, and heresiographical approach of Professor Muhammad Jawad Mashkur, one of the 20th century scholar who has been known through his works on history, language and in the field of History of Islamic Sects in particular, and composed many works and translations.

Key Words: M.J. Mashkur, Sects, History of Islamic Sects

I. GİRİŞ

İslam Dünyası ve Batı'da yapılan İslam Mezhepleri Tarihi alanındaki bilimsel araştırmalar, 20. yüzyılın başlarından itibaren hız kazanarak asrın sonlarına doğru önemli bir çıkış yakalamıştır. Çalışmaların genel olarak akademik araştırmalar, yayın, tashih, tâlikat, haşiyeler ve tercüme üzerine yoğunlaştığı görülmektedir.

---

* Yrd. Doç. Dr., Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı. sehmetoglu@hotmail.com

Ortadoğu'da mezheplerle ilgili çalışmalar, Şiiliğin yaygın olduğu İran'da da bilim adamlarının dikkatini çekmiştir. Özellikle ilk dönem İslam fırkalarının tarihi, kaynakları, makalat ve fırak sahipleri ile ilgili çalışmaların yapıldığını görmekteyiz. Bu alanda çalışan bilim adamlarının hayatı, bilimsel çalışmaları ve düşüncelerinin açıklığa kavuşturulması, Mezhepler Tarihi araştırmalarında gerekli bir husustur. Böylece, bu, hem farklı bölgelerdeki çalışmalar ortaya çıkmış olacak, hem de yeni araştırmalar için esin kaynağı oluşturmaktadır.

Araştırmada, 20. yüzyıl İran bilim adamlarından, tarih, dil, kültür, özellikle de İslam Mezhepleri Tarihi alanında bilimsel çalışmaları ile tanınan, çok sayıda eseri, tercümesi ve makalesi bulunan Prof. Dr. Muhammed Cevad Meşkür'un hayatı, eserleri ve Mezhepler Tarihçiliği ele alınmaktadır.

II. Hayatı¹

Muhammed Cevad Meşkür 1297/1918 yılında Tahran şehrinin Sengelec mahallelerinden biri olan Debbag'da dünyaya gelmiştir. Lakabı Bahâuddîn'dir². Babasının adı Alâuddîn Meşkür'dur. Dedesi Hacı Şeyh Muhammed Hasan, Urmiye'nin meşhur âlimlerinden Hacı Şeyh Ali Urmevî'nin oğludur. Hacı Şeyh Ali'nin babası, Türkmençay Anlaşması'ndan (1828) sonra Çar Rusya'sının yönetimi altında yaşamayı kabul etmemiş ve yaşadığı Azerbaycan'ın başkenti Bakü'den şimdiki İran sınırları içinde bulunan Urmiye şehrine göç

¹ Tespit edebildiğimiz kadarıyla Meşkür hakkında şimdiye kadar *Sa'y-i Meşkür-Yadname-i Ustad-i Fağid Dr. Muhammed Cevad Meşkür*, (bundan sonra *Sa'y-i Meşkür*) adıyla Sempozyum düzenlenmiştir. Vefatından kısa bir süre sonra 1374/1994 yılında Tahran'da düzenlenen Sempozyum'da sunulan tebliğlerde, Meşkür'un hayatı ve çalışmaları hakkında kısmen de olsa bilgiler bulunmaktadır. Meşkür hakkında daha fazla bilgi için bkz. Golizar Meşahir, *Zindeginame der Gozeşteğân-i Meşâhir-i İran*, Encümen-i Âsâr ve Mefahir-i Ferheng-i, Tahran 1358/1979, s. 216; Abbas Zeryab, "Yadegâr-i Zeryâb", *Sa'y-i Meşkür*, s.9-12; Ali Şahab, "Be Yâd-i Ustad Muhammed Cevad Meşkür", *Mecelle-i Kolek*, Sayı: 60, (1373/1994), s.375-376; Sadık, Said Mir Muhammed, "Be Yâd-i Ustad", *Mecelle-i Miras-i Câvidân* dergisi, Sayı: 1, (1374/1995), s. 141-142; Aynı yazar, "Zindeginâme-i Dr. Muhammed Cevad Meşkür", *Sa'y-i Meşkür*, s.18-24; Muhammed Cevad Meşkür, "Zindeginâme-i Men", *Târih-i Siyâsi-i Sâsâniyân*, Tahran 1367/1988, s.26-32.

² Sadık, a.g.m.

etmiştir³. Urmiye’de ikamet eden dedeleri bir müddet sonra bölgedeki siyasi nedenlerle Tahran’a göç etmek zorunda bırakılmışlardır. Meşkûr, anne tarafından Tahran’ın büyük âlimlerinden Hacı Şeyh Hasan Sengeleci’nin torunudur. Annesinin ismi “Hanımağa” lakaplı Masume Hanım’dır.

a. Eğitimi

Meşkûr, İlkokulu Tahran’daki Servet, orta ve lise eğitimini Darü’l-Fünûn’da tamamladıktan sonra Tahran Üniversitesi Makul ve Menkul Fakültesi’ni kazanmıştır. Aynı zamanda, eğitimini “Dâniş-serâ-yi Âli”nin⁴ Arap ve Fars Dili Edebiyatı Bölümü’nde devam ettirerek 1318/1939 yılında lisans programını tamamlamıştır.

Tahran’da üniversite eğitimini tamamladıktan sonra, 1319/1940 yılında Vergiler Bakanlığında çalışma hayatına atılmış, 1327/1948 yılında kadar bu kurumda çalışmıştır. Meşkûr, bir süre sonra almış olduğu eğitimin yeterli olmadığı kanısına varmış, eğitimini devam ettirmek için Fransa’ya gitme kararı vermiştir. O, 1332/1953 yılında Fransa’daki Sorbon Üniversitesi’nde doktora eğitimi almaya başlamıştır. Üniversite’de Ortaçağ Orta Doğu Tarihi ve Medeniyeti alanında doktora yapmıştır. Meşkûr bu Üniversite’den İslam Mezhepleri Tarihi Doktoru unvanını alarak mezun olmuş ve 1338/1959 yılında Tahran’a dönmüştür. Aynı yıl tarih alanında doçent unvanını alan Meşkûr, daha sonra profesörlük makamına atanmıştır. O, Arapça, Fransızca, İngilizce, Türkçe, Latin ve Eski Pehlevice dillerini öğrenmiştir⁵.

³ Meşkûr, dedelerinin Azerbaycan’dan geldiklerini kendisi ile yapılan bir mülakatta doğrulamaktadır. Fazla bilgi için bkz. Mohsin, Halici, “Goftugû bâ Müverrih-i Danişmend Ustad Muhammed Cevad Meşkûr”, *Mecelle-i Keyhan Ferhengi*, Sayı: 60, (1367/1988), s.1-6.

⁴Yüksek Öğretmen Okulu.

⁵ Ali Şahab, a.g.m. s.375.

b. Meşkûr'un Hocaları

Meşkûr çocukluk yıllarında dönemin önemli âlimlerinden medrese eğitimi almıştır. İlk eğitimine dayıları Şeriat Sengeleci⁶ ve Muhammed Mehdi Sengeleci'nin yanında başlayan Meşkûr, üniversiteyken Bedüzzaman Fîruzenfer⁷, Melikü's-Şüerâ Bahar⁸, Abbas İkbâl Aştîyânî⁹ gibi bilim adamlarından ders almıştır. Bununla birlikte 20. yüzyıl Şii dünyasının önemli düşünürlerinden Allâme Sey-

⁶ Allâme Şeriat Sengeleci 1890 yılında Tahran'da dünyaya gelmiştir. Babası Hacı Şeyh Hasan Şeriat ve dedesi Hacı Rızakulu, dini ve fikhî konularda zamanın önemli şahsiyetlerindedir. Döneminin önemli âlimlerinden biri olan Şeriat Sengeleci'nin fikirleri hakkındaki bilgileri müellifi olduğu *Kilid-i Fehm-i Kur'an* (Tahran 1345/1966) eserinden öğrenmekteyiz. O, eserinde gerçek dinin hurafelerden arındırılması gerektiğini ısrarla vurgulamakta ve bütün mücadelesini buna adadığını belirtmektedir. (*Kilid-i Fehm-i Kur'an*, s.3-8). Sengeleci'nin dini yaklaşımlarda reformcu bakışlarıyla ön plana çıkması, zaman zaman ulemanın tepkisi ile karşılaşmasına neden olmuştur. Daha geniş bilgi için bkz. Rızapur, H. Sabunçu, *İran'da Dinin Sosyal Etkisi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1970, s.217 vd.; Caferiyan, Resul, *Cereyanhâ ve Sazi-manhâ-yi Mezhebi-i Siyâsi-i İrani*, Tahran, 1387/2008, s. 7 vd.; Haydar, Hubbullah, *Nazariyye-i Sünnet der Fikr-i Şii-yî İmamî - ez Âgâz tâ Encâm*, Beyrut, Muessise-i İntişar-i Arabî, 2006, s. 15 vd.

⁷ Bedüzzaman Fîruzenfer Horasan'da dünyaya gelmiştir. Edebiyat alanında, özellikle Mesnevi konusunda çalışmaları bulunmaktadır. Eserlerinden bazıları şunlardır; 1. *Edebiyat-i Farisi*, 1314/1935; 2. *Risâle der Ahvâl-i Mövlana Celaleddîn*, 1315/1936; 3. *Tarih-i Edebiyat-i İran*, 1317/1938, 4. *Ferheng-i Tâzî be Parsi*, 1319/1940; 5. *Hulase-i Mesnevi*, 1321/1942; 6. *Kadîmterîn İttila' ez Zendegan-i Hayyam*, Tebriz, 1327/1958; 7. *Tashîh-i Fîhi ma Fih*, 1330/1951; 8. *Ma'hez-i Kısas ve Temsilat-i Mesnevi*, 1333/1954; 9. *Ehâdis-i Mesnevi* 1334/1955; 10. *Ahval-i ve Tahlil-i Âsâr-i Attar*, 1340/1961; 11. *Tashîh-i Divan-i Şems* 1342-46/1963-67.

⁸ Melikü'sşüera Bahâr, XX. yüzyıl İran'ın meşhur şairlerindedir. *Şahnâme*'nin yazarı Ebû'l-Kasım Firdevsi üzerine çok sayıda çalışması bulunmaktadır. Aynı zamanda tarihle ilgili çalışmaları da vardır.

⁹ Abbas İkbâl Aştîyânî, XX. yüzyıl bilim adamlarındandır. İran tarihi, özellikle İslam ve Mezhepler Tarihi ile ilgili önemli çalışmaları bulunmaktadır. *Firaku's-Şia* yazarı Nevbahtî ve sülalesi üzerine yaptığı çalışma konu ile ilgili en kapsamlı eserlerindedir. Şii tarihi ile ilgili olan bu eser 1312/1933 yılında Tahran'da *Hanedân-i Nevbahtî* adı ile basılmıştır. Aştîyânî, Ebû'l-Meâilî'nin *Beyanü'l-Edyan* ve Seyyid Murtaza b. Dâi Hasanî Razi'nin *Tabsiratü'l Avam fi Marifeti Makâlati'l-En'âm* eserlerini tashih ederek Tahran'da yayınlamıştır. *AştîTarih-i Mufassal-i İran*, Tahran, 1370/1991; *Târîh-i Muhtasar-i Edebiyyât-i İrân*, Tahran, 1376/1997; *Nizamü'l-Mülk'ün Hayatı*, Tahran, 1320/1941; *Tarih-i İran pes ez İslam*, Tahran, 1378/1999, gibi çok sayıda eserleri mevcuttur.

yid Muhammed Hüseyin Tabatabâi¹⁰, Ayetullahi'l-Üzma Höyî, Ahmet Kesrevî Tebrizî¹¹, Mehdi Aştîyânî¹² ve Ahmet Behmenyar¹³ gibi önemli bilim adamlarından özel ders okumuştur.

Meşkûr'un Fransa'da doktorasını yaparken eğitim aldığı birçok akademisyen olmuştur. Bunlar arasında Eski Pars, Avesta ve Soğd Dili profesörlerinden Emile Benveniste¹⁴, İslam bilimcisi Louis Massignon¹⁵, Fırak, Şîa ve Tasavvuf uzmanı Henry Corbin¹⁶ bulunmak-

¹⁰ Meşhur Şîi âlimlerinden Allâme Tabatabâi 1902 yılında Güney Azerbaycan'ın Tebriz kentinde doğmuştur. İslam dini ve Şîa mezhebi ile ilgili çok sayıda eseri bulunmaktadır. Eserlerinden bazıları şunlardır: 1. *Kur'an'da İslam*, çev.: Bahri Akyol, Ensariyan yay., Tahran 1997; 2. *İslâm'da Şîa*, çev.: Kadir Akaras-Abbas Kazımî, Kevser yay., İstanbul, 1993; 3. *İnsanın Tarihte Tekamülü*, Seçkin yay., çev., Ubeyd Küçüker, İstanbul, 1989; 4. *İslâm ve Toplum*, Objektif yay., İstanbul, 1991; 5. *Söyleşiler*, çev., İsmail Bendiderya, İnsan yay., İstanbul, 1996.

¹¹ Ahmet Kesrevî (1890-1946) Tebrizli tarihçi ve siyaset yazarıdır. Eserlerinden bazıları şunlardır: 1. *Tarih-i Meşrutîyye-i İran*, 2 c., Tahran, 1319/1940; 2. *Şeyh Safî ve Tebâreş*, Tahran, 1322/1943; *Şügerî*, Tahran, 1322/1943; *Bahâigerî*, Tahran, 1332/1953; *Der Piramun İsâm*, Tahran 1342/1963.

¹² Abbas İkbâl Aştîyani'nin babasıdır.

¹³ Ahmet Behmenyar, Kirman'da dünyaya gelmiştir. Dilcidir. Çalışmalarından bazıları şunlardır: *Tercüme-i Şerhi'l-Elfiyye*, Kirman 1290/1911; *Esrarü't-Tevhîd*, tsh., ve mukaddime, 1313/1934; Bahaüddin Muhammd b. Mueyyed Bağdâdî'nin *et-Teveşşül ila et-Teressül*, tsh., Ahmet Behmenyar, Kirman, 1315/1936; *Sarf ve Nahiv-i Türki*, trz. yrz.; Ebu'l-Hasan Ali b. Zeyd'in *Tarih-i Beyhak* eserinin Mukaddime ve talikatını yapmıştır, İran, 1317/1938; Behmenyar'ın hayatı ve çalışmaları hakkında bkz. Hasan Zülfukari, "Yad-i Yar-i Ahmet Behmenyar", *Mecelle-i Zeban-i Edebiyat*, Sayı: 64, Tahran, 1381/2002, s. 30-35.

¹⁴ Emile Benveniste (1902-1976) dilbilimcidir. Benveniste, kurulan dilbilimsel paradigmaları genişletmesi ve Hint-Avrupa dilleri üzerine çalışmaları ile tanınır. Eserlerinden bazıları şunlardır: 1. *Problemes de Linguistique Generale* I, II, Paris, 1966-1974; 2. *Le Vocabulaire des Institutions Indo-Europeennes* 1 et 2, Paris, 1969; 3. *The Persian Religion, According with the chief greek texts*, Paris, 1974; 4. *Genel Dilbilim Sorunları*, çev., E. Öztokat, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1995.

¹⁵ Ferdinand Jules Louis Massignon, 25 Temmuz 1883'de Fransa'nın Nogent-sur-Marne şehrinde doğdu. Paris'de Louis-le-Grand Lisesi'ni bitirdikten sonra üniversitede 1904'de tarih ve 1906'da da Arapça eğitimini tamamladı. 1906 yılında Gaston Maspéro'nun yönetimindeki Kahire Şarkî Arkeoloji Fransız Enstitüsü'ne atandı. Louis Massignon, 79 yaşında iken 31 Ekim 1962'de Paris'de vefat etti. Eserlerinden bazıları şunlardır. *İslâm'ın Mistik*

tadır. Adı geçen bilim adamlarından aldığı eğitim, Meşkûr'un hayatının akışını ve bilimsel çalışmalarını derinden etkilemiştir. Medreseyle birlikte modern bilimcilerden eğitim almış olması onu farklı alanlarda çalışmaya itmiştir. Özellikle, İslam Mezhepleri Tarihi alanındaki çalışmaları, tashihleri ve neşirleri bu konuda ne kadar önemli faaliyet yürüttüğünü göstermektedir.

c. Meşkûr'un Çalışma Hayatı

(1) Tahran ve Tebriz Üniversitelerindeki Çalışmaları

Meşkûr, üniversitede Lisans eğitimini tamamladıktan sonra "Debiristân-i Millî"de çalışmaya başlamıştır. Bu ara, bir dönem Vergiler Bakanlığında memur olarak da çalışmıştır. Aynı yıllarda Arapça basılan "el-Âhâ" dergisinin editörlüğünü üstlenmiştir. Başlangıçta iki ayda bir, daha sonra iki haftada bir yayınlanan Dergide, İran ve Arap ülkeleri arasındaki dini ve kültürel konular ele alınmaktaydı. "el-Âhâ" dergisi 1966 yılına kadar Meşkûr'un yönetiminde faaliyet göstermiştir. Bununla birlikte, kalan zamanlarında Edebiyat ve İlahiyat Fakültelerinde çalışmıştır. Yine, kurum hocalarından Ali Ekber Dehhoda'nın isteği üzerine "Lügatnâme-i Farisi"nin tedvininde yer almıştır.

Meşkûr, 1959 yılında Tebriz Üniversitesi'nde "Eski İran Tarihi" ve "Pehlevî Dili" dersleri vermiştir. Bu yıllarda Karacadağ'daki "Sıkkın Del" kitabesi onun tarafından bulunmuş; daha sonra tekrar Tahran'a dönmüş ve emekli olana kadar Tahran Üniversitesi'nde çalışmıştır. Bu yıllarda Almanya, Fransa, İngiltere ve Türkiye gibi ülkelerde çeşitli sempozyumlara katılmıştır. 1980 yılında emekliliğe ayrılan Meşkûr, üniversitenin öğretmen yetiştirme kürsüsünde emekli öğretim üyesi olarak hocalığa devam etmiştir.

Şehidi Hallac-ı Mansur'un Çilesi, cilt I, çev., İsmet Birkan, Ankara 2006; *Doğuş Devrinde İslam Tasavvufu*, çev., Mehmet Ali Ayni, İstanbul 2006.

¹⁶ Henry Corbin, (1903-1978) meşhur Fransız filozof ve ilahiyatçıdır. Tasavvuf ve Şiilik üzerine önemli çalışmaları bulunmaktadır. Eserlerinden bazıları şunlardır: *İslâm Felsefesi Tarihi I*, çev., Hüseyin Hatemi, İletişim yay., İstanbul 2010; *Söyleşiler*, çev., İsmail Bendiderya, İnsan yay., İstanbul 1996; *Bir'le Bir Olmak*, çev., Zeynep Oktay, Pinhan yay., İstanbul 2013. *Rûzbehân Baqlî Shîrâzî*, neşir Henry Corbin, Tahran, 1981.

(2) Suriye'deki Faaliyetleri

Meşkûr, 1975 yılında İran'ın Suriye Büyükelçiliği'nde Kültür Müşaviri olarak göreve başlamıştır. Bu yıllardaki çalışmaları daha çok İslam Fırkaları üzerine yoğunluk kazanmıştır.

Meşkûr, Şam ve Halep Üniversitelerinde Fars Dili ve Edebiyatı kürsüsü kurarak göreve başlamış, bir müddet sonra Şam Bilimler Akademisine üye seçilmiştir. O, bu kuruma İranlı âlimlerden Abdullâh Zencânî ve Abbas İkbâl Aştîyânî'den sonra seçilen üçüncü İranlı profesör olmuştur. Aynı zamanda, bu kürsüde yüksek lisans öğrencileri için İslam Mezhepleri Tarihi dersi okutmuştur. Şihabettin Sühreverdi'nin Halep yakınlarında "Bâbü'l-Berîd"deki türbesi de Meşkûr tarafından bulunmuştur. Suriye'deki görev süresi bittikten sonra 1979 yılında İran'a dönmüştür.

1994 yılında vefat eden Meşkûr'un mezarı, Kum kentindeki Beheşt-i Zehrâ'da bulunmaktadır.

III. Kitapları

Meşkûr, bilimsel çalışmalarını birkaç alanda yapmış, arkeoloji, dilbilimi, genel kültür, tarih, tashih, tahkik, tercüme konularında çok sayıda eser vücuda getirmiştir.¹⁷ Biz de, bu nedenle birçok alanı kapsadığı için Meşkûr'un bilimsel çalışmalarını genel bir tasnife tâbi tutmayı uygun gördük. Ulaşabildiğimiz kitaplarını ve makalelerini de ayrı ayrı başlıklar altında verdik. Böylece, hem Meşkûr'un çalışma alanları tespit edilmiş olacak, hem de gelecekte onun hakkında araştırma yapanlar için kaynak oluşturacaktır. Meşkûr'un çalışmaları **arkeoloji, dilbilimi, genel tarih ve kültür, dinler ve İslam Mezhepleri Tarihi** başlıkları adı altında tasnif edilebilir.

¹⁷ Meşkûr'un çalışmalarının genel bir değerlendirmesi için bkz. Abdu'l-Hüseyn Zerrinküb, "Dorûdi-î be Doktor Meşkûr", *Sa'y-i Meşkûr*, s. 13-16; Nadire Celâli, "Kitabşinâsi-î ve Âsâr-i Dr. Muhammed Cevad Meşkûr", *Sa'y-i Meşkûr*, s. 25-29.

a. Arkeoloji

(1) *Târih-i Urartu ve Çend Seng-i Nebeştehâ-yî Urartu der Azerbaycan*¹⁸. (2) *Kâmâme-i Erdeşîr Bâbekân*¹⁹.

b. Dilbilimi

(1) *Destûrnâme - der Sarf ve Nahv Zebân-i Parsî*²⁰. (2) *el-Lügatu'l-Fârisiyye*²¹. (3) *Ferheng-i Tatbîk-i Zebân-i Arabî bâ Zebân-hâ-yi Sâmi ve Îrânî*²². (4) *Zebân-i Âmûziş-i Arabî be Fârisî*²³.

c. Genel Tarih ve Kültür

(1) *Ahbâr-i Selâcîke-i Rûm der Târih-i Selcukiyân-i Asyâ-yi Sağîr*²⁴. (2) *Târih-i Tebriz ta Karn-i Nohhom-i Hicrî*²⁵. (3) *Partha ya Pehleviyân-i Kadîm-Moştemel ber Târih-i Siyasi-î Eşkâniyân*²⁶. (4) *Yek Dove-i Târih-i İran Berây-i Danişserâyi-î Rahnomây-î*. (5) *Nâme-i Halîc-i Fars der Tavl-i Târih*²⁷. (6) *Mantûku't-Tayr Şeyh Attâr*²⁸. (7) *Tashîh-i Golistân-ı Sa'dî*²⁹. (8) *Nisâbu's-Sibyân*³⁰. (9) *İran der Ahd-i Bâstân ya Târih-i Mufasssal-i Îrân-i Kadîm*³¹. (10) *Nazarî be Târih-i Azerbaycan ve Âsâr-i Bâstân-i ve Cemiyet Şinâsi-î An*³². (11) *Târih-i İctimâi-î*

¹⁸ Tahran, 1345/1966.

¹⁹ Çaphane-i Aşina yay., Tahran, 1369/1990.

²⁰ Kitabfuruş-i Şark yay., Tahran, ty.

²¹ Dimaşk, 1977.

²² İntişarat-i Bunyad-i Ferheng-i İran, Tahran, 1357/1978.

²³ Kitabfuruş-i İşrakî, Tahran, ty.

²⁴ Tahran, 1350/1971.

²⁵ Encümen-i Âsâr-i Milli yay., Tahran, 1352/1973.

²⁶ Tahran, 1350/1971.

²⁷ Vezarat-i İttılaât yayınları, ty.

²⁸ Tahran, 1353/1974.

²⁹ Be İnzimâm ve Lugat ve Fehâris-i Mutaaddid ve Şerh-i Muşkilât-i An, İkbâl yay., Tahran, 1342/1963.

³⁰ Bâ Tashîh, Mukaddime ve Fehâris-i Lugat ve Tâlikat, Eşrefî yay., Tahran, 1354/1975.

³¹ Eşrefî yay., Tahran, 1357/1978.

³² Encümen-i Âsarî Milli, Tahran, 1349/1970.

*İran der Ahd-i Bâstân*³³. (12) *Târih-i İran Zemîn ez Ağâz tâ Asr-i Kacarîyye*³⁴. (13) *Târih-i Nizami-î Cengha-yi İran der Dovre-i Aşkânî ve Târih-i Nizami-î İran der Dovre-i Sâsânî*³⁵. (14) *Târih-i Siyasi-î Sâsâniyân*³⁶. (15) *Goftari-î derbâre-i Dînkerd -Moştemel ber Târih-i Avesta ve Edebiyat-i Dini-î Pehlevî*³⁷.

d. Dinler ve İslam Mezhepleri Tarihi

a. Telif Eserleri

(1) *Hulâsatu'l-Edyân der Târih-i Dinhâ-yi Bozorg*³⁸.

Meşkûr, mezhepler tarihi alanında olduğu kadar dinler tarihi alanında da başarılı çalışmalar ortaya koymuştur. Dinler Tarihinden bahseden söz konusu eser, 10 Bölüm'den oluşmaktadır. I. Bölüm'de dinin ıstılah ve kelime anlamları üzerine yoğunlaşmıştır. II. Bölüm'de insanın yapısı, dine bakışı, tabu, totem, putperestlik, ruh, tenasüh gibi konular işlenmiştir. III. Bölüm'de Çin ve Japon dinleri, IV. Bölüm'de Hint dinleri, V. Bölüm'de Mazdeizm ve Zerdüştlük, VI. Bölüm'de Yahudilik, VII. Bölüm'de Hıristiyanlık, VIII. Bölüm'de Genusi ve Seneviyeciler, IX. Bölüm'de Cahiliye Araplarının dinleri, X.

³³ Danişserâ-yi Âli, Tahran, 1347/1968.

³⁴ Kitabfuruşi İshrâki yay., Tahran, 1378/1999. Meşkûr'un, tarih alanındaki önemli çalışmalarından biri olan bu eser, İran tarihi hakkında başlangıçtan Kacarlar'ın çöküşüne kadar olan dönemi içine almaktadır. Esere, "İran" coğrafi bölgesi hakkında bilgi vererek başlayan yazar, bölgenin etnik unsurları, toplumsal yapısı ve dini hakkında bilgiler verir, aynı zamanda Eski İran padişahları, Ehemeniler, Eşkâniler, Sâsâniler, Arap ve İslam, İslam'ın bölgede yayılması, Farslar'ın İslam'ı kabul etmelerinden bahseder. Bölgedeki kurulan devletlerden; Tahiriler'den, Büveyhiler'den, Gazneliler'den, Moğolların gelişinden, Hülakiler'den, Timuriler'den, Safeviler'den Afşarlar'dan ve en sonda Kacarların yönetime gelmesi ve çöküşünden genişçe bahsetmektedir. Eserin bazı bölümlerinde mezhepler tarihi ile ilgili Taberistan Alevi Seyyidleri, İsmâiliyye ve Hasan-ı Sabbah, Timuriler dönemindeki Şii hareketler ve Safevi dönemi dini hareketleri hakkında bilgi verilmektedir. Eser, 256 sayfadan oluşmaktadır.

³⁵ Bu iki eser, 1979 inkılabının ilk yıllarında yayınevinde kaybolmuştur. Müellif, kendisi ile yapılan bir mülakatta bunu ifade etmektedir.

³⁶ Dünya Kitab yay., 2 cilt, Tahran, 1367/1986.

³⁷ Hurşîdi yay., Tahran, 1325/1946.

³⁸ İntişârât-i Şark, I. Baskı, Tahran, 1372/1993.

Bölüm'de ise İslam Dini anlatılmaktadır. Eser 463 sayfadan oluşmaktadır.

Eserde, özellikle İslam'ın ortaya çıktığı dönemde Mekke hakkında bilgi verilmekte, bölgede yaşayan Arapların kadim inançları ele alınmaktadır. Hz. Peygamber'in Mekke ve Medine'deki yaşamı ayrıca konu edinilmektedir. İslam kelimesinin anlamı üzerinde duran yazar, batılı araştırmacıların bu konudaki görüşlerine genişçe yer vermektedir³⁹.

(2) *Seyr-i Endişehâ-yi Dîn-i der İrân*⁴⁰.

Eserde İran'daki kadim dinler ve onların ortaya çıktığı tarih, yayıldığı coğrafya ve inanç sistemleri hakkında bilgiler verilmektedir.

(3) *Târih-i Şîa ve Fırkâhâ-yi İslam- ez Âğâz ta Karn-i Çaharrom*⁴¹.

Müellifin bu eseri, Şîa tarihi hakkında yazılan önemli eserlerdendir. Çalışmaya kısa bir Önsöz ve Benî Hâşim ve Benî Ümeyye ihtilafından başlayarak giriş yapılmıştır. Daha sonra Gâdir-i Hum ve Benî Sakîfe hadisesi, Hz. Ali'ye nasıl biat edildiği, onun sevenleri, Fedek konusundaki ihtilaftan bahsedilmektedir. Tefrika hadisi anlatılarak, Hz. Peygamber'den sonra ortaya çıkan olaylar zikredilmektedir. Beni Ümeyye'nin Şîa'ya karşı tutumu, Hz. Hüseyin'in Kербela'da şehit edilmesi gibi konular eserin ilk bölümünde incelenmiştir. "İslam Fırkaları" başlığı altında Havaric, Şîa, Mürchie, İmamet konusundaki ihtilaf, Hz. Ali'nin imametinin delilleri, Tevâbin ve Muhtar es-Sakafi hareketi, Keysaniyye hakkında bilgiler verilmiştir. Zeydiyye ve fırkaları, Mutezile ve fırkaları da ayrıca ele alınmıştır. İslam'da kelâm ilminin ortaya çıkışı, Eşarilik, Şîa'nın kelâm anlayışı ve Şîi mütekellimlerden bahsedilmiştir. İslam şariatının kaynakları; Kur'an, Sünnet, İcma', Kıyas, Akl ve İctihad konularına açıklık getirilmiştir. Ehl-i Sünnet mezhepleri kısa da olsa

³⁹ Daha fazla bilgi için bkz. Hulâsatu'l-Edyân der Târih-i Dinâ-yi Bozorg, s.288-355.

⁴⁰ Merkez-i Mütalaât ve Hemâhengihâ-yi Ferheng-i, I. Baskı, Tahran, 1329/1950.

⁴¹ İlk baskısı 1368/1987 yılında yapılan eserin, 1379/2000 yılına kadar 6 baskısı yapılmıştır.

incelenmiştir. Daha sonra İmamet ve Vilayet, İsmet, Takiyye, Beda', Recat, Mehdi ve Mehdilik anlayışı, onbirinci İmam'ın vefatından sonra ortaya çıkan ihtilaflar, Gulât fırkaları ve İsmaliyye konuları geniş şekilde araştırılmıştır. Eser toplam 312 sayfadan oluşmuştur.

(4) *Ferheng-i Fırak-ı İslam*⁴².

Bu eser Meşkûr'un en önemli çalışmalarındandır. Esere Prof. Dr. Kazem Modir Şaneşçi "Dinler ve Mezhepler Tarihine Bakış" adlı geniş bir Giriş yazmıştır. Yazarın kendisi de esere "İslam Mezhepleri Üzerine" konulu önsöz yazmıştır. Eser, İslam Mezhepleri, fırkaları, tarikatları hakkında ansiklopedik bilgilerle donatılmıştır. Son kısmında geniş bir bibliyografya verilmiş olan eser, 582 sayfadan oluşmaktadır.

(5) *Seyr-i Kelâm der Fırak-ı İslam*⁴³.

Bu eser, Meşkûr'un çalışmaları içerisinde önemli bir yer işgal etmektedir. İslam fırkalarının kelâmî konulardaki görüşlerini ele alan eser üç bölümden oluşmaktadır. Yazar, I. Bölüm'de Kelâm İlminin tarihi hakkında bilgiler vermektedir. II. Bölüm Umûr-i Âmme başlığı altında ele alınmış, ilmin çeşitleri, felsefe, hikmet, cevher, araz gibi meseleler konu edinilmiştir. III. Bölüm'de müellif, İslam Mezheplerinde Kelâm konusunu ele alarak, 1.Bab'da Allah Teâla'nın vahdaniyeti ve Sâni'nin ispatı, 2.Bab'da Sıfat-ı Subutiyye, Kudret, Allah'ın ilmi, hayat, irade, idrak, Allah'ın kelâmı, Şii İmamiyye'nin Allah'ın Sıfat-ı Subutiyye hakkındaki görüşleri, 3. Bab'da Allah'ın Sıfat-ı Selbiyyesi, 4. Bab'da Adl başlığı altında Akıl, Husn ve Kubuh, Allah'ın fiilleri, Cebr, Tefviz, Kaza, Kader, İhtiyar ve Kesb, İstitaât, kulun teklifi, Lütuf, 5. Bab'da Nübüvvet başlığı altında, Nübüvvet-i âmme, Nübüvvet'in ispatı, Enbiyanın melekler üzerine olan fazileti, Nübüvvet-i Hâsse, Allah Resulü'nün mucizeleri, Enbiyanın İsmeti, İslam ve İman, 6. Bab'da İmamet başlığı altında,

⁴² Meşkûr'un bu çalışmasının ilk baskısı 1989 yılında Meşhed'de gerçekleşmiştir; Eser, Ali Haşim tarafından *Mevsûatü'l-Fırak-ı İslâmiyye* adıyla Arapçaya tercüme edilmiştir. Beyrut 1415/1996. Bu çalışma, aynı zamanda M. M. Söylemez, M. Ümit ve C. Hakyemez tarafından *Mezhepler Tarihi Sözlüğü* adı altında Türkçeye tercüme edilmiştir. Ankara Okulu yay., Ankara, 2011.

⁴³ İntişârât-i Şark yay., I. Baskı, Tahran, 1368/1987.

İmametın tarifi, İmamların ismeti, İmamın mensus olması, imamın diğeri Müslümanlardan faziletli olması, İmamet-i Hâsse, Hz. Peygamber'in sahabeleri, İmamlar ve diğeri Şii İmamiyye fırkaları, Sahibü'z-Zaman, 7. Bab'da Meâd başlığı altında kabir azabı, el-Va'd ve'l-Va'id, 8. Bab'da el-Emru bi'l-Maruf ve'n-Nehyu ani'l-Münker, 9. Bab'da ise İslam Kelâm ıstılahlarının açıklanmakta, Yeni Kelâm konularından bahsedilmektedir.

Yeni Kelâm kısmında, Varlık, Dünya, Cebr, Tefvîz, Ma'rifet ve İman, Ahlak ve Din, Ölüm, Ecel, İslam'da Ruh, Şeriat, Mutluluk konularına değinen yazar, doğu ve batılı düşünürlerin konuyla ilgili görüşlerine yer vermekte ve onların bakış açılarını değerlendirmektedir.⁴⁴

(6) *Umûr-i Âmme ya Mukaddemât-i Felsefe ve Kelâm*⁴⁵. (7) *Ruhu'l-Kur'ân der Tevhid ve Mekârim-i Ahlâk-i İnsan*⁴⁶. (8) *Fihrist-i Kâmil Ravzeyi's-Safa*⁴⁷.

b. Tercüme Ettiği Eserler

Meşkur, İslam Mezhepleri Tarihi ile ilgili kaynak eserlerden bir çoğunu Arapçadan Farsçaya tercüme etmiştir:

(1) Ebû Sehl Hasan b. Mûsâ en-Nevbahtî (311/923), *Fıraku's-Şîâ-i Nevbahtî*⁴⁸.

Meşkûr, Tercüme'ye Mukaddime ve Nevbahtî'nin hayatı ve eserleri hakkında bilgi vererek başlamıştır. Aynı zamanda eserde Sa'd b. Abdillâh Ebi Halef el-Eş'arî el-Kummî'nin *Kitabu'l-Makalat ve'l-Fırak* eseri ile bazı konuların karşılaştırmalarını yapmıştır. Tercüme ederken zengin bir dipnot kullanmış, özellikle şahıslar hakkında geniş

⁴⁴ Daha geniş bilgi için bkz. *Seyr-i Kelâm der Fırak-ı İslam*, s. 511-544.

⁴⁵ İlim ve Ferheng yay., I. Baskı, Tahran, 1361/1982. Eser, felsefe ve kelâm konularından bahsetmektedir.

⁴⁶ Bünyad-i Kur'ân yay., Tahran, 1361/1982.

⁴⁷ Hayyam yay., Tahran, 1351/1972.

⁴⁸ Nevbahtî, *Fırakuş'-Şîâ-yı Nevbahtî*, Tercüme ve haşiyeler M. C. Meşkûr, Tahran, 1983; Meşkûr, bu eseri Fransızcaya da çevirmiştir: *An-Nawbakhte Les Sectes Shittes*, Traduction Annotée Avec Introduction Darue Dans la Revue de l' Historie des Religions', Presses Universitaires de France, CL/3 1958.

bilgiler vermiştir. Sonunda, eserdeki ayetlerin, hadislerin, fırkaların, şiirlerin, kitapların fihristine yer vermiştir. Eser, 194 sayfadan oluşmaktadır.

(2) Ebû Mansur Abdülkâhir Bağdâdî (429/1037), *Tercüme-i el-Fark-u beyne'l-Fırak der Târih-i Mezahîb-i İslam*⁴⁹.

Meşkûr, tercümeye Mukaddime ve el-Bağdâdî'nin hayatı ve eserleri hakkında bilgi vererek başlamıştır. Tercümede dikkat çeken başka bir özellik ise mütercimın uzun (s.290-451) açıklamalarda bulunmasıdır. Bu açıklamalarda eserin basılmış diğer nüshalarından örnekler verilerek karşılaştırma yapılmış, yanlışlar düzeltilmiştir. Sonda eserdeki ayetlerin, hadislerin, fırkaların, şiirlerin, ıstılahların, şahısların, coğrafi mekânların, konuların, eserlerin Fihristi verilmiştir. Eser, toplam 479 sayfadan oluşmaktadır. Meşkûr, esere Ebû Abdillâh Muhammed b. Numan Kummî Şeyh Müfid'in *en-Nüketü'l-İtikâdiyye* Risâlesi'nin tercümesini de ilave etmiştir. (s.267-285).

(3) Şeyh Müfid, Ebû Abdillâh Muhammed b. Numan Kummî, (413/1022) *en-Nüketü'l-İtikâdiyye*.

Meşkûr, Arapça olan bu Risâle'yi Farsçaya tercüme ederek Şeyh Müfid Sempozyumunda tebliğ olarak sunmuştur⁵⁰. Risâle'nin ön kısmında müellif hakkında bilgi verilmektedir⁵¹.

(4) *Târih-i Bal'am-i - Tercüme-i Târih-i Taberi (Bahş-i İnan)*⁵².

(5) *Târih-i İnan Bâstân be Rivayet-i İbn İbrî -Tercüme-i ez Zebân-i*

⁴⁹ Tercümenin ilk baskısı 1333/1954, ikinci baskısı 1344/1955, üçüncü baskısı ise 1358/1979 yılında Tahran'da İşrâkî yayınevi tarafından basılmıştır.

⁵⁰ Bu tercüme, *Mecelle-i Ferheng-i, Tahkik-i, İctimai-i Târih-i*, sayı: 2, (1372/1993), ss.110-117'de yayınlanmıştır.

⁵¹ Meşkûr, bu Risale'yi, Farsçaya çevirdiği Bağdâdî'nin *el-Farku beyne'l-Fırak* eserinin son kısmında yayınlamıştır. Risale'nin orijinal hali *Silsiletü Müellifati's-Şeyh el-Müfid* içinde yayınlanmıştır. c. X, Beyrut, 1414/1993.

⁵² Taberi'nin *Târih-i Taberi* eserinin İnan'la ilgili kısımları Ebu Ali Muhammed b. Muhammed Bal'ami (hicri 4. asır) tarafından Farsça'ya aktarılmıştır. Meşkûr, esere Mukaddime, Arapların tarih yazıcılığı, Taberi'nin ve Bal'ami'nin hayatı ve eserlerinden oluşan 55 sayfalık Giriş yazmıştır. Bkz. Hayyam yay., Tahran, 1959.

*Süryani ve Arabî ve Mükayese-i beyne an Do*⁵³. (6) *Nesebnâme-i Hulêfâ ve Şehriyârân ve Siyer-i Târih-i Havâdis-i İslam*⁵⁴. (7) *Tercüme-i Kelemat-i Muhammed - Moştamel ber Sohanan Ahlakî Hazret-i Moammed (s.a.v.) ve Tazmini Eşâr-i Münasib-i Farisi*⁵⁵.

c. Tahkik, Tashih, Mukaddime ve Neşre Hazırladığı Eserler

(1) *Kitabu'l-Makâlat ve'l-Fırâk*

Meşkûr, uzun uğraşlardan ve çalışmalarından sonra Şii makalat ve fırak geleneğinin temel kaynaklarından Sa'd b. Abdillâh Ebu'l Halef el-Eş'arî el-Kummî'nin *Kitabu'l-Makalat ve'l-Fırak* eserini tashih ederek yayınlamıştır⁵⁶. Musahhîh, esere 32 sayfalık giriş yazmıştır. Giriş'te yazarın hayatı, eserleri, *Kitabu'l-Makalat ve'l-Fırâk* eserinin farklı isimlerle anılmasından bahsedilmektedir. Daha sonra eserin Ebu'l Halef el-Eş'arî'ye ait olup olmadığı hakkında bilgi verilerek Seyyid Sultan'da bulunan diğer nüshasının özellikleri dikkate alınarak Nevbahtî ve Kummî'nin eserlerindeki bilgilerin karşılaştırılması yapılmış, eserin Nevbahtî'nin değil Kummî'nin olduğu fikrine varılmıştır. Eseri tashih ederken, konularla ilgili olan bilgilerin kaynakları hem klasik hem de çağdaş araştırmalara atıflar yapılarak gösterilmektedir. Meşkûr, esere geniş açıklamalar yazmıştır. Bu açıklamalar eserin 118. sayfasından başlayarak 252. sayfasına kadar devam etmektedir. Eser toplam 276 sayfadan oluşmakta olup, son kısmında Fihrist Bölüm'ü yer almaktadır. Fihrist'te, eserde yer alan ayetler, hadisler, bazı ıstılah ve kelimeler, Milel, Fırak ve Mezhep mensuplarının isimlerinin geçtiği sayfalar, Rical ve Nisa (kadın) isimleri, künye, ülke, şehir ve mekânların isimleri, doğru ve yanlış cetveli yer almaktadır.

⁵³ Meşkûr, esere Haşiye ve Talikat ilave etmiştir. Tahran, 1339/1960.

⁵⁴ Tercüme-i Kitab-i Zambaver, Hayyam yay., Tahran, 1356/1977.

⁵⁵ Tahran, 1318/1939.

⁵⁶ Kummî, el-Eş'arî, Sa'd b. Abdillâh, Ebû Halef (301/913), *Kitabu'l-Makalat ve'l-Fırâk*, thk. ve tsh., M. C. Meşkûr, Tahran 1963.

(2) *Kitabu el-Milel ve'n-Nihal Min Eczâi'l-Kitabi'l-Bahri'z-Zahairi'l-Cami' li-Mezâhibi Ulemai'l-Emsâr*⁵⁷.

Eserin yazarı el-Mehdi Lidinillah Ahmed b. Yahya el-Murtaza el-Yemânî'dir (840/1437). Müellifin Yemen Zeydi ulema ve imamlarından olduğu hakkında bilgi verilmekte ve nesebi şöyle açıklanmaktadır: el-İmam el-Hadi ile'l-Hak Yahya b. el-Hüseyin b. el-Kâsım b. İbrahim b. İsmail b. İbrahim b. el-Hasan b. el-Hasan b. Ali b. Ebitalib. Meşkûr esere Farsça mukaddime yazmış ve dipnotlarla açıklamalar eklemiştir. Meşkûr bu eseri 1959 yılında Tebriz'de neşretmiştir. Eser 30 sayfadan oluşmaktadır. Eser yine Meşkûr tarafından *el-Minyetü ve'l-Emel fi Şerhi'l-Milel ve'n-Nihal* adıyla 1979 ve 1990 yılında Beyrut'ta yayınlanmıştır.

(3) *el-Fırâk ve't-Tevârih*, İmam Ebî Hamid Mumammed el-Gazalî⁵⁸.

(4) *Adâbu'l-Müminîn ve Ahlâkühüm*, eş-Şeyh Süleyman b. Muhammed el-Ceylânî Tenkibanî'nin (1125/1746) bu Risâlesi, Meşkûr tarafından tashih ve tahkik edilmiş ve "Torasuna" Dergisinin 267-350 sayfasında yayınlanmıştır.

Risâle'de, Hz. Peygamber (s.a.v.), Hz. Fatıma (r.a.) ve on iki imamın güzel ahlakı ve davranışları hakkında hadis ve rivayetlerden bahsedilmekte, onların ferdi ve içtimai yaşamdaki önemi anlatılmaktadır. Risâle, 26 Bab'dan oluşmaktadır. Meşkûr, Arapça olan bu Risâlenin müellifinin eserleri hakkında önemli bilgiler vermektedir. Tenkibanî'nin eserlerinden bazıları şunlardır: 1. *et-Tevhid*, 2. *el-İlm*, 3. *er-Ric'a*, 4. *el-Meâd*, 5. *Şerhu es-Sahifeyi's-Seccâdiyye*, 6. *Risâletu fi'l-Vücut*, 7. *Risâletu fi'l-Akl*, 8. *Risâletu fi'n-Nefs*, 9. *Risâletu fi'l-İstihâre Ru'yeti'l-Bârî Ezze ve Celle*, 10. *el-Hareketu ve's-Sükûn ve'z-Zaman*.

⁵⁷ el-Mehdi Lidinillah Ahmed b. Yahya el-Murtaza el-Yemenî (840/1437), *Kitabu el-Milel ve'n-Nihal min Eczâi'l-Kitabi'l-Bahri'z-Zahairi'l-Cami' li-Mezâhibi Ulemai'l-Emsâr*, Tebriz, 1959. Meşkûr, bu eseri, aynı zamanda Tebriz Edebiyat ve İnsan Bilimleri Fakültesi, *Mecelle-i Zeban ve Edebiyat*, Sayı: 49, (1338/1959), ss.117-150'de yayınlamıştır.

⁵⁸ Darü'l-Fikr Matbaası, Beyrut. Bu eserin Lübnan'daki iç savaş sırasında çıkan yangında yandığı ifade edilmektedir. Bkz. Nadire Celâli, "Kitabşinasi-i ve Âsar-i Dr. Muhammed Cevat Meşkûr", *Sa'y-i Meşkûr*, s.24.

(5) *Heftad-u Do Mellat*. Mirza Abdülhüseyin adıyla meşhur Mirza Ağahan Kirmânî⁵⁹.

Meşkûr bu eseri, Berlin ve Bombay baskılarını dikkate alarak, mukaddime ve talikatını yaparak neşretmiştir⁶⁰. Yazarın hayatı hakkında eserin önsözünde önemli bilgiler verilmektedir. Özellikle İstanbul'a yaptığı sefer ve bu sefer esnasında tanıştığı şahıslardan bahsedilmektedir.

Eserin müellifi Kirmânî, eserde hayalinde kurguladığı konuları anlatmaktadır. Eserde asıl anlatılmak istenen, İslam dünyasındaki çok sayıdaki mezheplerin tenkidi, hayali bir kahvede başlayan dini ve mezhebi tartışmalar, kahveye uğrayanların her birinin düşüncesinin farklı oluşu ve farklı mezheplere inandıklarını beyan etmeleri üzerine eleştirel bir yaklaşımdır.

(6) *Heftad-u Se Mellat yâ İtikâdât-i Mezâhib – Risâle-i der Fırak-ı İslam ez Âsâr-i Karn-i Heştom-i Hicrî*⁶¹.

Bu eserin en önemli özelliği Farsça makalat geleneğine ait olmasıdır. Bu kabilden olan eserler, mezhepler tarihi çalışmalarında yeni yer almaktadır. Eserin temel özelliklerinden biri de diğer makalat ve fırak geleneğinde olduğu gibi 73 Fırka hadisinin zikredilmesi ile

⁵⁹ Mirza Ağahan Kirmânî, 19.yüzyıl Kâcârlar döneminin önemli düşünürlerindedir. O, Kirman şehrinde dünyaya gelmiştir. Çocukluktan eğitime merak sarmış, Tabiat bilimleri, Matematik, Felsefe alanında eğitim almış, Fransızca, İngilizce ve Türkçe öğrenmiştir. Kâcârlar'ın baskıları sonucunda İstanbul'a gelmiş, burada *el-Ehtar* dergisinde çalışmıştır. Daha sonra Osmanlıda ayaklanmalarda ismi geçtiği için Trabzon'a sürgün edilmiştir. Kaçar şahı Nasiruddin şahın öldürülmesinde itham edilerek üç arkadaşı ile birlikte Tebriz'de idam edilmiştir. Kirmânî, Cemaleddin Afgani ile de tanışmış, İslam dünyasının olumsuz durumu konularında düşüncelerini onunla paylaşmıştır. Kirmânî, Müslümanlar arasındaki ayrılıklara karşı çıkarak tüm mezheplerin zararlı olduğu görüşünü savunuyordu. Çok sayıdaki çalışmalarından bazıları şunlardır: *Âyine-i İskender*, *Bastanname*, *Sed Makale ve Se Mektub* çalışmalarından bazılarıdır. Fazla bilgi için bkz. *Heftad-u Do Mellat*, Mukaddime; Feridun Ademiyyet, *Endişeşa-yi Mirza Ağahan Kirmânî*, Kitapfuruş-i Tahûri, Tahran, ty.

⁶⁰ *Heftad-u Do Mellat*, Mirza Ağahan Kirmânî, Mukaddime ve Talikat M. C. Meşkûr, Tahran, Matbuat-i Atâyî yay., Tahran, 1362/1983.

⁶¹ Tsh., Dr. M.C. Meşkûr, Tahran, 1341/1962.

başlamasıdır. Meşkûr, esere önsöz yazmış ve haşiyeler kısmında geniş açıklamalarda bulunmuştur.

IV. Makaleleri

Meşkûr'un makaleleri de eserleri gibi çeşitli alanları kapsamaktadır. Yazarın şimdiye kadar seksene yakın makalesini tespit edebildik. Makalelerini de eserleri ve diğer çalışmaları gibi **arkeoloji, dilbilimi, genel tarih ve kültür, dinler ve İslam Mezhepleri Tarihi** başlıkları altında tasnife tabi tuttuk.

a. Arkeoloji

(1) "Bâstânşinâsi: Do Seng-i Nebeşte-i Urartu ez Azerbaycan"⁶².

b. Dilbilimi

(1) "Asr-i Avesta-yi ve Edebiyat-i Avesta"⁶³. (2) "Hathâ ve Zebân-hâ-yî İnan Bastan be Rivâyeti Hamza İsfehani"⁶⁴. (3) "Huzvâriş der Zebân-i Pehlevi"⁶⁵. (4) "Nakdî ber Ferheng-i Huzvârişha-yî Pehlevi"⁶⁶. (5) "Nâm-i Kûşan der Kitabha-yî Kadîm-i Arabî ve Farisî"⁶⁷. (6) "Parsi-î Bâstân"⁶⁸. (7) "Revabit-î Zebân-i Pehlevî ve Parsî Derî"⁶⁹. (8) "Reyg Veda ve İrtibat-i ân bâ Zebânha-yi Bâstân-î İnan"⁷⁰. (9) "Zebân ve Ferheng-i Arâmî I"⁷¹. (10) "Zebân ve Ferheng-i Arâmî II"⁷².

⁶² *Mecelle-i Rahnoma-yi Kütâb*, Sayı: 60, (1345/1966), ss.584-590.

⁶³ *Mecelle-i Foruher*, Sayı: 4, (1362/1983), ss.20-25.

⁶⁴ *Mecelle-i Sohen*, (1348/1969), ss. 45-52.

⁶⁵ *Mecelle-i Daniş*, Sayı: 4, (1332/1953), ss. 253-260.

⁶⁶ *Mecelle-i Danişkede-i Edebiyat ve Ulum-i İnsan-i Danişgâh-i Tahran*, Sayı: 71, (1348/1969), ss. 102-110.

⁶⁷ *Mecelle-i Danişkede-i Edebiyat ve Ulum-i İnsan-i Danişgâh-i Tahran*, Sayı: 71, (1348/1969), ss. 64-74.

⁶⁸ *Mecelle-i Foruher*, Sayı: 7, (1362/1973), ss.77-83.

⁶⁹ *Mecelle-i Foruher*, Sayı: 11-12, (1365/1986).

⁷⁰ *Mecelle-i Daniş Rûz*, Sayı: 1, (1353/1974).

⁷¹ *Mecelle-i Daniş*, Sayı: 5, (1328/1949), ss.254-261.

⁷² *Mecelle-i Daniş*, Sayı: 6, (1328/1949), ss.308-315.

- (11) “Zebân ve Ferheng-i Arâmî III”⁷³. (12) “Zebân-i Madd”⁷⁴. (13) “Zebân-i Parsi ve Derî”⁷⁵. (14) “Zebân-i Parsik ya Edebiyatı Pehlevî-i Sâsânî”⁷⁶. (15) “Zebân-i Partî”⁷⁷. (16) “Zebânşinasi: Hatthâ ve Zebân-hâ-yî İrân Bâstân”⁷⁸.

c. Genel Tarih ve Kültür

- (1) “Ahlâk-i İraniyan der piş ez İslam”⁷⁹. (2) “Aramî Şâhenşahi”⁸⁰. (3) “Costucû-yî Namhâ-yî Padişâhan-i Aşkanî der Şahnâme ve Pehlevannamêhâ-yî Köhn”⁸¹. (4) “Ercuzetü ber el-Arab ve el-Acem fi Halic-i Farisi li’l-Mellahi’l-Arab Ahmed b. Macid el-Cundi”⁸². (5) “Eyd-i Nevrûz”⁸³. (6) “Halic-i Aras ve Name an der Tûl-i Tarih”⁸⁴. (7) “Helenizm ya Yunan-î Mabî der İrân”⁸⁵. (8) “Hodâyinâme”⁸⁶. (9) “Hudûd-i Târih-i Azerbaycan”⁸⁷. (10) “Huzistan Arabistan Nist”⁸⁸. (11) “Makâm-ı Şâh der İrân-i Bâstân”⁸⁹. (12) “Hövze-i Coğrafiya-yi ve

⁷³ *Mecelle-i Daniş*, Sayı: 13, (1329/1950), ss.17-21.

⁷⁴ *Mecelle-i Foruher*, Sayı 2, (1362/1983).

⁷⁵ *Mecelle-i Foruher*, Sayı: 5-6, (1365/1986).

⁷⁶ *Mecelle-i Foruher*, Sayı: 1-2, (1365/1986).

⁷⁷ *Mecelle-i Foruher*, Sayı: 5-6, (1364/1985).

⁷⁸ *Mecelle-i Söhen*, Sayı: 217, (1348/1969), ss. 299-300.

⁷⁹ *Mecelle-i Berresihâ-yî Târihi*, Sayı: 5-6, (1345/1966), ss. 189-210.

⁸⁰ Ferheng-i İrân Zemin, *Yadigarname-i Poordavud*, c.21, (1354/1975), ss. 118-123.

⁸¹ Metn-i Sohenrân-î der Devvomin Kongre-i Târih ve Ferheng, Aban (1348/1969).

⁸² (Eleştiri), *Mecelle-i Danişkede-i Edebiyat ve Ulum-i İnsan-i Danişgâh-i Tahran*, Sayı: 89, (1354/1976), ss. 53-54.

⁸³ *Mecelle-i Vâhid*, Sayı: 112, (1352/1973), ss.74-74.

⁸⁴ *Mecelle-i Berresihâ-yî Târihi*, Sayı: 68, (1355/1976), ss. 241-264.

⁸⁵ *Mecelle-i Foruher*, Sayı: 1-2, (1364/1985).

⁸⁶ *Mecelle-i Berresihâ-yî Târihi*, Sayı: 49, (1352/1973), ss. 11-28.

⁸⁷ *Mecelle-i Berresihâ-yî Târihi*, Sayı: 20-21, (1348/1969), ss. 49-69.

⁸⁸ *Ruzname-i İttelaat*, s. 12-14, Hordad, (1343/1964).

⁸⁹ *Mecelle-i Berresihâ-yî Târihi*, Sayı: 1-2, (1345/1966), ss.19-36.

Târih-i Azerbaycan piş ez Teşkil-i Devlet-i Mad”⁹⁰. (13) “Pehlevanhâ ya Pehlevânân”⁹¹. (14) “Revâbit-i İran ve Hind der piş ez İslam”⁹². (15) “Rûzhâ-yi Hoş Mesihîyan der İran-ı Bâstân”⁹³. (16) “Serçeş-mehâ-yî Pejuheş der Tarih-i Partiyan”⁹⁴. (17) “Savâbık-i Târih-i İran ve Pakistan ve Türkiye”⁹⁵. (18) “Tabakât-i Merdom der İran-i Kadîm”⁹⁶. (19) “Târih-i İran Bâstân be Rivayet-i İbn İbrî”⁹⁷. (20) “Târih-i Revabit-i Ferheng-i İran piş ez İslam / Zemîme-i Tarih-i Revabit-i Ferheng-i İran ez Ağaz ta Kacariyye”⁹⁸. (21) “Târih-i Urartu”⁹⁹. (22) “Turkân-i Ğoz ve Muhaceret-i İşân be İran”¹⁰⁰. (23) “Zâdgâh-i Zerdüş”¹⁰¹.

d. Dinler ve İslam Mezhepleri Tarihi

(1) “Aleviyân der Suriye”¹⁰². (2) “Asr-i Vedayi”¹⁰³. (3) “Berhî ez Me-sacid-i Mamur-i Tebriz”¹⁰⁴. (4) “Cami-î’ Emevi-î Dimaşk”¹⁰⁵. (5) “Dâstân-i Şeyh Sinân der Mantıku’t-Tayr-ı Attar”¹⁰⁶. (6) “Demî bâ

⁹⁰ “Tarih ve Ferheng İran” Kongresi’ne sunulan tebliğ.

⁹¹ *Mecelle-i Berresihâ-yi Târihî*, Sayı: 27, (1349/1970), ss. 53-68.

⁹² *Mecelle-i Âyine-i Honer*, Sayı: 8, (1341/1963).

⁹³ *Mecelle-i Encümen-i Ferheng-i İran Bastan*, Sayı: 2, (1349/1970).

⁹⁴ *Çeşn-i Ferheng ve Honer, İclasiyye-i Caharrom-i Kongre-i Târih ve Ferheng-i İran*, Aban (1351/1972).

⁹⁵ *Mecelle-i Vâhid*, Sayı: 70, (1348/1969), ss. 851-858.

⁹⁶ *Mecelle-i Berresihâ-yi Târihî*, Sayı: 3, (1345/1966), ss.155-166.

⁹⁷ *Mecelle-i Danişnâme*, Sayı: 1, (1326/1947), ss. 205-267.

⁹⁸ İntişarat-i Vezaret-i Ferheng ve Honer, (1355/1976).

⁹⁹ *Mecelle-i Sôhen*, Sayı: 188, (1345/1966), ss.1065-1067.

¹⁰⁰ *Mecelle-i Berresihâ-yî Târihî*, Sayı: 28, (1349/1970), ss. 117-142.

¹⁰¹ *Mecelle-i Vâhid*, Sayı: 119, (1352/1973), ss. 823-838.

¹⁰² *Mecelle-i Honer ve Merdom*, Sayı: 163, (1355/1976), ss. 2-5.

¹⁰³ *Mecelle-i Foruher*, Sayı: 1-2, (1362/1973).

¹⁰⁴ *Mecelle-i Maarif-i İslamî*, Sayı: 12, (1350/1971), ss. 36-47.

¹⁰⁵ *Mecelle-i Vakf-ı Mirâs-i Cavidan*, Sayı: 1, (1372/1993), ss. 44-47.

¹⁰⁶ *Mecelle-i Vâhid*, Sayı: 56, (1347/1968), ss.721-732.

Hayyam”¹⁰⁷. (7) “Dîn-i Mazdeyasna ya Zerdüşti”¹⁰⁸. (8) “Dîn-i Ermeniyân Piş ez Gerayiden be Kiş-i Mesih”¹⁰⁹. (9) “Dîn-i Mâni”¹¹⁰. (10) “Dîn-i Mazdek”¹¹¹. (11) “Dîn-i Mazdek”¹¹². (12) “Dîn-i Mazdek”¹¹³. (13) “Ebû Mansur Abdülkâhir b. Tahir Bağdâdi”¹¹⁴. (14) “el-Fihrist I”¹¹⁵. (15) “el-Fihrist II”¹¹⁶. (16) “el-Gulât fi’l-İslâm”¹¹⁷. (17) “el-Hattâbiyye”¹¹⁸. (18) “er-Risâletü’l-Fârîka ve Milhatü’l-Fâika ve Şerh-i Ahvâl-i ve Asâr-i Müallif-i Ân”¹¹⁹. (19) “Fârab ve Fârâbi”¹²⁰. (20) “Fitne-i Hurûfiyye der Tebriz”¹²¹. (21) “Geomatâ-yi Mağ”¹²². (22) “Hafız, Cebri Mezheb est”¹²³. (23) “Kitabu’l-Makalat Sa’d b. Abdillâh Eş’ari Kummî ve Mukayise-i ân bâ Fırâku’s-Şîa-yı Nevbahtî”¹²⁴. (24) “Mecelle-i Sorhâb ve Makberetü’s-Şüera”¹²⁵. (25) “Mecus der Kitab-i Mukaddes-i Samî”¹²⁶. (26) “Mescid-i Ali Şah Ceylânî”¹²⁷. (27) “Mev-

¹⁰⁷ *Mecelle-i Rahnoma-yi Kitâb*, Sayı: 58, (1345/1966), ss.416-419.

¹⁰⁸ *Mecelle-i Huht*, Sayı: 11, (1358/1979).

¹⁰⁹ *Mecelle-i Hour*, Sayı: 15-16, (1351/1972).

¹¹⁰ *Mecelle-i Vâhid*, Sayı: 34, (1345/1966), ss. 827-836.

¹¹¹ *Mecelle-i Vâhid*, Sayı: 35, (1345/1966), ss. 943-95.

¹¹² *Mecelle-i Vâhid*, Sayı: 38, (1345/1966), ss. 119-123.

¹¹³ *Mecelle-i Vâhid*, Sayı: 40, (1346/1967), ss.321-332.

¹¹⁴ *Mecelle-i Zebân ve Edebiyat, Danişkede-i Edebiyat ve Ulumî İnsan-i Tebriz*, Sayı: 28, (1333/1954), ss.20-31.

¹¹⁵ (Eleştiri), (be tashih-i Rıza Teceddod), *Mecelle-i Rahnomâ-yi Kitâb*, Sayı: 117-118, (1345/1966), ss.416-419.

¹¹⁶ (Eleştiri), (be tashih-i Rıza Teceddod), *Mecelle-i Rahnomâ-yi Kitâb*, Sayı: 119-120, (1345/1966), ss.449-460.

¹¹⁷ *Mecelletu’l-Âhâ*, Sayı: 2, Tahran.

¹¹⁸ *Mecelletu’l-Âhâ*, Sayı: 2, Tahran.

¹¹⁹ *Mecelle-i Maarif-i İslamî*, Sayı: 1, (1345/1966), ss. 24-26, 51.

¹²⁰ *Mecelle-i Honer ve Merdom*, Sayı: 161, (1354/1975), ss.15-20.

¹²¹ *Mecelle-i Berresihâ-yî Târihî*, Sayı: 22, (1348/1969), ss.133-146.

¹²² *Mecelle-i Berresihâ-yî Târihî*, Sayı: 36, (1350/1971), ss. 141-178.

¹²³ *Mecelle-i Vâhid*, Sayı: 91, (1350/1971), ss. 555-565.

¹²⁴ *Mecelle-i Gôvher*, Sayı: 33, Azer (1354/1975), ss.753-758.

¹²⁵ *Mecelle-i Vâhid*, Sayı: 69, (1348/1969), ss. 796-807.

¹²⁶ *Mecmûa*, Sayı: 4, Encümen-i İranşenasi.

lana ve Barigâh-i Ü”¹²⁸. (28) “Molla Rûmî”¹²⁹. (29) “Nâmehâ”¹³⁰. (30) “Nazer-i be Mezheb der İran”¹³¹. (31) “Rob-i Reşîdî”¹³². (32) “Sabiin ve Sabihâ”¹³³. (33) “Sebeyye ya Nahostîn-i Fırka-yi ki der İslam der Dust-i Ali Aleyhisselam Mobaleğe Kerdend”¹³⁴. (34) “Sebeyye”¹³⁵. (35) “Sebeyye III”¹³⁶. (36) “Simorğ ve Nakş-i an der İrfân-ı İran”¹³⁷. (37) “Sufiyan-i Mevlevî der Dımaşk”¹³⁸. (38) “Tahkîk-i der Târih-i Edyan: Dîn-i Budda der İran Bâstân”¹³⁹. (39) “Yek Dovre-i Usuli-i Din ve Akâid-i İstidlâlî”- “Tercüme-i dakîk ve gûya ez Kitab-i en-Nûkatu’l-İtikâdiyye” (telif Muhammed b. Numan, marûf be Şeyh Mufîd)”¹⁴⁰.

V. Meşkûr’un Mezhepler Tarihçiliği

a. Mezheplerin Ortaya Çıkışı ve Teşekkülüne Bakışı

Meşkûrun belki de en önemli özelliği, yaptığı çalışmalarda kaynaklardan en iyi şekilde istifade etmesidir. Bu nedenle yaptığı çalışmalarda yukarıda da belirttiğimiz gibi kendi görüşlerini tespit etmek her ne kadar zor olsa da üzerinde yoğunlaştığı konu hakkında hem klasik ve hem de modern kaynaklara dayanarak fikir beyan etmesi açısından dikkate şayandır.

¹²⁷ *Mecelle-i Honer ve Merdom*, Sayı: 91, (1349/1970), ss. 23-28.

¹²⁸ *Mecelle-i Honer ve Merdom*, Sayı: 145, (1353/1974), ss. 2-25.

¹²⁹ *Mecelle-i Vâhid*, Sayı: 92, (1350/1971), ss. 696-708; Sayı: 93, (1350/1971), ss. 898-907.

¹³⁰ *Mecelle-i Rahnoma-yi Ketab*, Sayı: 173, (1355/1976), ss.916-925.

¹³¹ *Mecelle-i Mesail-i İran*, Sayı: 35, (1345/1966), s. 348-357.

¹³² *Mecelle-i Honer ve Merdom*, Sayı: 84, (1348/1969), ss. 32-42.

¹³³ *Mecelle-i Maarif-i İslami*, Sayı: 1, (1345/1966), ss. 52-63.

¹³⁴ *Mecelle-i Danişname*, Sayı: 2, (1326/1947), ss.55-74.

¹³⁵ *Mecelle-i Celveh*, Sayı: 17, (1325/1946), ss. 266-269.

¹³⁶ *Mecelle-i Celveh*, Sayı: 21, (1326/1947), ss. 491-497.

¹³⁷ *Mecelle-i Honer ve Merdom*, Sayı: 177-178, (1356/1977), ss. 86-90.

¹³⁸ *Mecelle-i Honer ve Merdom*, Sayı: 151, (1354/1975), ss. 2-6.

¹³⁹ *Mecelle-i Berresihâ-yi Târihi*, Sayı: 8, (1346/1947), ss. 93-126.

¹⁴⁰ *Mecelle-i Mirâs-i Cavidan*, Sayı: 2, (1372/1993), ss.110-117.

Mezhepleri çalışmaya başlarken onların öncelikle tarihi arka planı hakkında bilgiler vermektedir. Müslümanlar arasında fikir ayrılıklarının ve fırkaların ortaya çıkışını İslam'ın gelişinden önceki tarihlere dayandırmaktadır. O, Haşimilerle Beni Ümeyye arasındaki eskiden mevcut olan Mekke'nin yönetimi konusundaki ihtilafın İslam'ın gelişinden sonra da her iki kabile arasında devam ettiğini vurgulamakta ve geçmişte aralarında mevcut olan husumeti İslam dönemine taşıdıklarına dikkat çekmektedir. Hz. Peygamber'in vefatından hemen sonra Mekke'yi kimin yöneteceği konusu tekrar alevlenmiş ve böylece bu olay İslam fırkalarının ortaya çıkmasına sebep olmuştur¹⁴¹.

Meşkûr, İslam'da ortaya çıkan ilk fırkanın siyasi olduğunu daha sonra ise itikadi fırkaya dönüştüğünü, en eski fırkanın *Fırka-yi Osmâniyye*, yani Osman'ın kanını talep edenler ve *Fırka-yi Şîa* yani Ali taraftarları, bundan sonra Havâric ve Mürcie olduklarını ifade etmektedir. Daha sonra ise kelâmî fırkalardan Kaderiyye, Mutezile, Cebriyye ve Eş'ariliğin ortaya çıktığını ifade etmektedir¹⁴².

Müellif, İslam fırkaları hakkında bilgi verirken, onları, özellikle ilk dönem kaynaklarına atıfta bulunmakla birlikte, aynı zamanda modern çalışmalarla da karşılaştırma yaparak değerlendirmektedir. Örneğin, Şiiliğin tarihi sürecini, itikadi konularını incelerken hem Şii, hem de Sünni kaynaklardaki bilgileri konunun önemine binaen kaynak olarak göstermektedir. Bu değerlendirmelerini, çoğunlukla tarafsız olarak yapabilmekte, her hangi bir mezhebin savunuculuğunu yapmaksızın konuyu açıklamaktadır.

b. Hilafet Ve İmamet Konusundaki Görüşleri

İmamet'in niteliği konusu tüm İslam mezheplerinin üzerinde görüş beyan ettiği meselelerdendir. Meşkûr, imamet konusunda Müslümanların birkaç gruba ayrıldıklarını söylemektedir.¹⁴³ Bu grupların imamet hakkındaki görüşlerini şu şekilde açıklamaktadır: "Bir

¹⁴¹ Meşkûr, *Târih-i Şîa ve Firkahâ-yi İslam*, s. 2-4; Meşkûr, *Ferheng-i Fırak-ı İslam*, Meşhed, 1996, s.32.

¹⁴² Meşkûr, *Târih-i Şîa*, s.39

¹⁴³ Meşkûr, *Târih-i Şîa*, s.44.

grup demektedir ki, İmamet ümmetin ittifakı ve ihtiyarı ile sabit olur. Bunu savunanlar Hz. Peygamber'in (s.a.v.) vefatından sonra Hz. Ebubekir'in imamet ve hilafetini savunanlardır. Şîa haricinde Müslümanların çoğunluğu bu görüşü destekliyorlardı. Bu görüşe göre imamet, hilafet ve dünyevi riyasettir¹⁴⁴. İkinci bir grup nass taraftarlarıdır. Bunların görüşlerine göre imamet nass ve Hz. Peygamber'in tayini haricinde mümkün değildir. Hz. Peygamber'in bu önemli makama birisini ataması gerekir. O, bu konuda da nass-ı celî ve nass-ı hafî görüşünü savunan iki gruptan bahsetmektedir. Bunu savunanlara göre, Hz. Peygamber, Gadir-i Hum günü Hz. Ali'yi nass-ı celî olarak hilafete seçmiş, açık ve seçik olarak onu kendi yerine tayin etmiştir. Diğer grup nass-ı hafîyi savunmaktadır ki, onlara Zeydiyye deniliyor. Bunlara göre Hz. Peygamber'in, Hz. Ali hakkında görüşü nass-ı hafîdir, yani gizli tayindir. Bunun anlamı Hz. Peygamber bazı sahabelere bu konuda gizli haber vermiş olmasıdır¹⁴⁵.

c. Şîa Hakkındaki Görüşleri

Meşkûr, Şîa'yı şöyle tarif eder: Şîa, Ali taraftarlarıdır; ister nass-ı celî veya nass-ı hafî olsun, Allah'ın Resulü'nden sonra onun imametini savunanlardır. Onlara göre imamet onun soyundan dışarı çıkmayacaktır. Bazen imamet bu soyun elinden çıkmış olsa da bu ya zulümle gasp edilerek alınmıştır, ya da imamların düşmanlardan takiyye etmesi ile bu şekilde gösterilmiştir.

Müellif, Şîa'nın imamet hakkında görüşlerinden bahsederek konuyu dört başlık altında ele alıp değerlendirir:

1. İmamın masum olması gerekir. İsmetten maksat masum olmaktır. Bu ise, imamın herhangi bir şekilde bilerek veya bilmeyerek günah işlememesidir.

2. İmamın *mensus-i aleyh* olması, yani hakkında nass olması gerekir. Çünkü burada ismet söz konusudur. İsmet batınî işlerdendir ki, Allah'tan başka kimse bilemez.

¹⁴⁴ Meşkûr, *Tarih-i Şîa*, s.44; Meşkûr'un İmamet hakkındaki görüşleri için bkz. *Seyr-i Kelâm der Fırak-ı İslam*, s.255-284.

¹⁴⁵ Meşkûr, *Tarih-i Şîa*, s. 45.

3. İmamın zamanın insanlarından efdal olması gerekir.

4. İmamların Hz. Peygamber'den (s.a.v.) sonra nass-ı sarî ile hakk olduklarının açıklanması ve hepsinin nass-ı sarî ile önceden bu makama tayin edilmeleri gerekir¹⁴⁶.

Yazar, Şiiliğin başlangıçta Arap fikri olduğunu, daha sonra Arap olmayan Mevali, özellikle İranlılar arasında yayıldığını söylemektedir. Bu yönelmenin temelinde Emeviler'in Haşimiler'e olan zulümlerinin etkili olduğu da vurgulanmaktadır.

Meşkûr, Şiiliğin genel olarak beş fırkaya ayrıldığını belirtmektedir: 1. İmamiyye, 2. Keysaniyye, 3. Zeydiyye, 4. Gulât, 5. İsmailiyye¹⁴⁷. Müellif, aynı zamanda, Şii İmamiyye'nin kırk bir fırkasının ismini zikretmektedir. Şiilikte aşırı görüş sahiplerini Gulât olarak gören Meşkûr, Şii Gulât'ın sayısını ise yüz otuz bire ulaştırmaktadır¹⁴⁸. Meşkûr, Şia'nın Gulât kollarından bahsederek, bu fırkaların

¹⁴⁶ Meşkûr, *Târih-i Şia*, s. 37, 48.

¹⁴⁷ Meşkûr, *Seyr-i Kelâm*, s. 272.

¹⁴⁸ 1. İbrahimiyye. 2. İsneyniyye. 3. Ahadiyye. 4. Ezderiyye. 5. Ezeliyye. 6. İshakiyye. 7. İshakiyye. 8. Eshabü'z-Zığ. 9. Eshabü'l-Kesa'. 10. A'zaiyan. 11. Emriyye. 12. Enazile. 13. Ehli İfrat. 14. Ehli Tefrit. 15. Ehl-i Hak. 16. Eyyubiyye. 17. Babekiyye. 18. Bacivan. 19. Bedaiyye. 20. Bediyye. 21. Beziyye. 22. Beşariyye. 23. Beşiriyye. 24. Belaliyye. 25. Benaniyye. 26. Behmeniyye. 27. Beyaniyye. 28. Tefviziyye. 29. Temimiyye. 30. Cebliyye. 31. Caferiyye. 32. Cenahiyye. 33. Cevaribe. 34. Cevalikiyye. 35. Harisiyye. 36. Hasiriyye. 37. Hurufiyye. 38. Hüseyniyye. 39. Hallaciyye. 40. Hilmaniyye. 41. Hululiyye. 42. Hemzeviyye. 43. Halviyye. 44. Hurremiyye. 45. Huseybiyye. 46. Hattabiyye. 47. Himariyye. 48. Hamsiyye. 49. Danikiyye. 50. Zebabiyye. 51. Zeguluyye. 52. Zemamiyye. 53. Zımmiyye. 54. Raci'yye. 55. Raviyye. 56. Rabiyye. 57. Raciyye. 58. Dirariyye. 59. Zındikiyye. 60. Sâbbe. 61. Sebeiyye. 62. Siriyye. 63. Sarikiyye. 64. Selmaniyye. 65. Semaiyye. 66. Şaiyye. 67. Şakiyye. 68. Şebasiyye. 69. Şebek. 70. Şeriyye. 71. Şerikiyye. 72. Şelmağaniyye. 73. Saidiyye. 74. Talibiyye. 75. Teyyariyye. 76. Arefiyye. 77. Aşriyye. 78. Aleviyye. 79. Ali İlahiyye. 80. İlyaviyye. 81. Umreviyye. 82. Umreviyye. 83. Ameliyye. 84. Amiriyye. 85. Ayniyye. 86. Avcaiyye. 87. Galiye. 88. Ğurabiyye. 89. Ğammamiyye. 90. Ğayriyye. 91. Farisiye. 92. Fevatiyye. 93. Kuteybiyye. 94. Kızılbaşıyye. 95. Ğummiyye. 97. Kakaiyye. 98. Kamiliyye. 100. Kenaniyye. 101. Kudiyye. 102. Keyaliyye. 103. Lainiyye. 104. Mazyariyye. 105. Murabise. 106. Muhammediyye. 107. Muhammediyye. 108. Muhammere. 109. Muhtai. 110. Muhamnese. 111. Mutrekiyye. 112. Müstesiniyye. 113. Müşebbihe. 114. Muşa'şa. 115. Mamariyye. 116. Muğiriyye. 117. Mufdaliyye. 118. Mefuziyye ya Mafvuziyye. 119. Mugatiliyye. 120. Mugannaiyye. 121. Mansuriyye. 122. Minhaliyye. 123. Meymiyye. 124. Neccariyye. 125. Necca-

görüşlerinde aşırı oldukları, imamları ilahlığa kadar yükselttikleri ve imamlara ilahi bir nurun hulul ettiğine ve tenasühe inanmaktadırlar, demektedir¹⁴⁹. Yazar, fırkaların tasnifini kaynaklara ve araştırmalara dayanarak yapmaktadır. Nitekim “İmamî Şîi Fırkaları” başlığı altında fırkaları tasnife tabii tutarken, bunun tarih, milel ve nihâl eserlerinde mevcut olduğunu belirterek tasnif etmiştir¹⁵⁰.

Bu sıralamada, dikkat çeken özelliklerden biri, müellifin, fırkaların ortaya çıkması, yani mezheplerle ilgili konulardaki görüşleridir. Müellif, metot olarak, bir fırkadan bahsederken fırka hakkındaki görüşün hangi kaynakta yer aldığını da göstermektedir. Bazen de, genel olarak bilinen konular hakkında dipnot vermeden bilgi verilmektedir. Bu da, yazarın, kendi görüşlerinin belirlenmesi konusunda kısmen zorluk oluşturmaktadır.

d. Mu'tezile ve Şîi Yakınlığı Üzerine Görüşleri

Mutezile ile Şîa özellikle İmamiyye Şîası arasındaki mevcut yakınlıktan bahseden Meşkûr, onların birbirine çok yakın olduğunu belirterek, bu yakınlığın Mutezile'nin Usul-i Hamse'sindeki üç konuyla; *Tevhit*, *Adl* ve *el-Emru bi'l-Maruf ve'n-Nehyu ani'l-Münker* konularında müttefik olduklarını ifade etmektedir. Fakat onlar, “Enbiyanın ve İmamların şefaati ve ismeti ile İmamet konusunda ihtilaf halindedir” demektedir. Ona göre Şîa dört usulde -Kitap, Sünnet, İcma ve Akıl- aklın kullanılmasını Mutezile'den alarak Ebu Hanife'nin kullandığı Kıyas'ın yerine koymuştur¹⁵¹. Bu yakınlığa örnek

riyye. 126. Nusayriyye. 127. Nusayriyye. 128. Numeyriyye. 129. Helaliyye. 130. Yakubiyye. 131. Bakliyye. Bkz. Meşkûr, *Tarih-i Şîa*, s. 168-186.

¹⁴⁹ Meşkûr, *Tarih-i Şîa*, s.151.

¹⁵⁰ 1. İsnâ Aşeriyye. 2. Ahmediyye. 3. Ashabu İntizar.4. Ashabu Sahifeyi Ma'luneh. 5. Eftasiyye. 6.İmamiyye. 7. Ehl-i İman. 8. Ehl-i Fıtrat. 9. Bakariyye. 10. Caferiyye. 11. Caferiyye. 12. Caferiyye. 13. Hasaniyye. 14. Rafıza. 15. Rafıza. 16. Sumeytiyye, 17. Sukakiyye, 18. Siyabiyye. 19. Şeytaniyye. 20. Şîa. 21.Tatariyye. 22.Ammariyye. 23. Fethiyye ve ya Eftahiyye. 24. Fethiyyeyi Halis. 25. Kat'iyye. 26. Muhaddise. 27. Muhammediyye. 28. Mufzaliyye. 29. Mufzaliyye Museviyyeden. 30. Memture. 31. Muellefe. 32. Navusiyye. 33. Nahliyye. 34. Nefisiyye. 35. Nefisiyyeyi Hâlis. 36. Numaniyye. 37. Vakıfiyye. 38. Hişamiyye. 39. Ya'furiyye. 40. Yunusiyye. 41. Tafziliyye. Bkz. Meşkûr, *Tarih-i Şîa*, s. 146-151.

¹⁵¹ Meşkûr, *Seyr-i Kelâm*, s.29-30.

olarak, Zeyd b. Ali'nin Vasıl b. Ata'nın öğrencisi olduğunu göstermektedir¹⁵². Hatta, bazı Mutezili imamların büyük Şii imamlardan sayıldığını da belirtmektedir. Örneğin, Mu'tezili kelâmcılardan Ebû Cafer Muhammed b. Abdullah İskafi'nin Şiâ'ya meyilli olduğunu ve Hz. Ali'nin imametini savunduğunu ve “onun taraftarlarına da İskafiyye denildiğini” ifade etmektedir¹⁵³.

e. Şahıslar Üzerine Çalışmaları

Meşkûr, özellikle şahıslar üzerine ciddi çalışmalar yapmış bir araştırmacıdır. Örneğin, Bağdadi'nin hayatı hakkında yazdığı makalede “Bağdadi” isminin kullanımında aslında “el” takısının olmasının şart olduğunu vurgulamakta ve “el-Bağdâdi” şeklinde yazılmasının doğru olduğunu ifade etmektedir¹⁵⁴. Bununla birlikte, *er-Risâletü'l-Fârka ve Milhetü'l-Fâika* eserinin yazarı İbnü'l-Atâikî hayatı ve eserleri hakkında yaptığı çalışma, rical konusunun Meşkûr tarafından ciddi şekilde önemsendiğini göstermektedir. Mevlana¹⁵⁵, Hafız¹⁵⁶ hakkındaki makaleleri de bunu teyit etmektedir.

f. Kullandığı Kaynaklar ve Metodoloji

Meşkûr, çalışmalarında özellikle klasik dönem kaynaklarına önem vermiştir. Yaptığı çalışmalar incelendikçe yazarın klasik kaynaklara vakıf olduğu ortaya çıkmaktadır. Yazar, İslam Tarihi, Milel, Nihal, Fırak, Makâlât, Risâle, Tefsir, Kelâm, Hadis eserlerini çalış-

¹⁵² Meşkûr, *Târih-i Şîa*, s. 71.

¹⁵³ Meşkûr, *Târih-i Şîa*, s.72.

¹⁵⁴ “Ebû Mansur Abdu'l-Kahır b. Tahir Bağdâdi”, *Mecelle-i Zeban ve Edebiyat*, Tebriz Üniversitesi Edebiyat ve İnsan Bilimleri Fakültesi, Sayı: 28, (1333/1954), ss.20-31.

¹⁵⁵ Meşkûr, “Molla Rumi”, *Mecelle-i Vahid*, Sayı: 92-93, (1350/1971), ss. 696-708- s.898-907; “Mevlana ve Barigah-i Ü”, *Mecelle-i Honer ve Merdom*, Sayı: 145, (1353/1974), ss.2-25.

¹⁵⁶ “Hafız ,Cebri Mezheb Est”, *Mecelle-i Vahid* , Sayı: 91, (1350/1971), ss. 555-565.

malarında kullandığı gibi, çağdaş araştırmacıların eserlerinden de önemli derecede faydalanmıştır¹⁵⁷.

Yukarıdaki kısımlarda Meşkûr'un çalışmalarında kullandığı metodoloji kısmen de olsa ortaya konuldu.

Meşkûr, özellikle neşrettiği ve tercümesini yaptığı mezhepler tarihi temel kaynakları hakkında şu şekilde bir yaklaşım sergilemiştir; Öncelikle eser ve yazar hakkında bilgi verdikten sonra onun neşrini dipnotlarıyla birlikte hazırlamakta ve eserin son kısmına kendi açıklamalarını (talikat) eklemektedir. Bunu tashihini ve neşrini hazırladığı *el-Makâlat ve'Fırâk*, tercümelerini yaptığı Nevbahtî'nin *Fıraku'ş-Şîa* ve Bağdâdî'nin *el-Farku Beyne'l-Fırak* eserlerinde görmek mümkündür.

Diğer taraftan, mezheplerin içinde buldukları şartları ve onların görüşlerini en iyi şekilde aksettirecek bir tarafsızlık anlayışı ile mezhepleri tespit ve tasvir etmek gerekli bir husustur¹⁵⁸. İslam Mezhepleri Tarihi araştırmalarında başvurulması ve esas alınması gereken yöntem olan "Deskriptif (betimleyici)" yöntemin¹⁵⁹, Meşkûr tarafından da kullanıldığını görmekteyiz. Meşkûr, her bir mezhebin başta kendi kaynakları olmak üzere güvenilir birinci el kaynaklardan incelenmesine ciddi şekilde özen göstermektedir.

¹⁵⁷ Marshal Hodgson, "How did the Early Shia, Become Sectarian?" *Journal of the American Oriental Society*, Sayı:75, (1955), ss.1-13; İlya Petruşevski, *İslam der İran*, çev., Kerim Keşaverz, Tahran 1363/1974; Silvestre de Sacy, *Expose de La Religion des Druzes*, 2 tom Paris 1838; Reinhardt-Dozy, *Histoire des Musulmans del'Espagne*, Paris 1932; De Goje, M.J., *Memorie Sur Les Garmathes des Bahrain*, Leyden 1880; Lewis, Bernard, *The Origins of İsmailism*, Cambridge, 1940; İvanow, W., *Brief Survey of the Evolution of İsmailism*, Brill, 1952; Henry Corbin, *Epiphanie Divine et Naissance Spirituelle dans La Gnose İsmaelienne*, Zurich, 1955.

¹⁵⁸ E.Ruhi Fığlalı, "Önsöz", *Mezhepler Arasındaki Farklar*, Ankara, 1993, s.XXIII.

¹⁵⁹ Bu metodun hedefi, "Fikirlerin ne zaman, hangi şartlarda, nerede ortaya çıktıklarını ve kimler tarafından nerelerde benimsendiğini tarafsız bir gözle ve ilmi araştırma esasları doğrultusunda ortaya koymaktır." Bkz. Sönmez Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, Ankara, 2000, s.27.

VI. SONUÇ YERİNE

İslam Mezhepleri, İslam düşüncesinin gelişimine önemli katkı sağlayan oluşumlar olmakla birlikte, aralarındaki çatışmalar tarihte olduğu gibi günümüzde de Müslümanların karşı karşıya olduğu en önemli problemlerdendir. Mezhepler ile ilgili alanda en yaygın problem yanlış bilgidir. Dolayısıyla, yanlış mihmandar ile doğruyu arama nafi bir çaba olmaktadır.

Araştırmamızda tanıtımı yapılan Meşkûr, yakın dönem İran bölgesinin önemli düşünürlerindedir. Tarih, dil ve kültür alanlarında olduğu gibi, İslam Mezhepleri Tarihi alanında da önemli çalışmalar yapmış birisidir. A. İkbâl Aştıyânî, Louis Massignon, Henry Corbin gibi önemli ilim adamlarına öğrencilik yapan Meşkur'un çağdaş bilim anlayışlarına ve geleneksel eğitim sistemi içerisinde verilen eğitime vakıf olması onun eserlerinin, hem çeşitliliğine hem de mahiyetine yansımıştır. Eserlerindeki telif, şerh, haşiye, tercüme, tashih, tahkik gibi çeşitlilik onun ilmi derinliğini göstermektedir.

Meşkur'un, Kummi'nin *el-Makalat ve'l-Fırak* ve Zeydî bir yazar olan Ahmet b. Yahya el-Murteza el-Yemenî'nin *el-Milel ve Nihal - min Eczâi Kitabi'l-Behr ez-Zahahir el-Cami'l-Mezahib-i Ulemai'l-Emsar* eserlerini tahkik ve neşri, Şiî geleneğinden *er-Risâletu'l-Fârîka ve'l-Milhetu'l-Fâika* eseri ve müellifi hakkında verdiği bilgiler, İslam Mezhepleri Tarihi edebiyatına önemli kazanımlar sağlamıştır. Eserlerin tashihinde, zaman zaman eserlerin metnini aşan haşiyeler, onun dikkat çeken yönlerindedir. Yine, mezhepler tarihi ile ilgili yazdığı onlarca makalesi, mezhepler tarihine önemli katkı sunmuştur.

Meşkûr'un, İslam Mezhepleri Tarihi alanında yaptığı çalışmalar tetkik edildiğinde başta metodoloji olmak üzere önemli çalışmalarının olduğu görülmektedir.

Araştırmamız, Meşkûr hakkında daha sonra yapılacak çalışmalara giriş mahiyetindedir. Dolayısıyla, bu çalışmanın, Meşkûr'un fikirleri ve eserleri ekseninde yakın dönem ve günümüz İran'ında mezhepler konulu yapılacak yeni çalışmalar ile desteklenmesi temennimizdir.

KAYNAKÇA

- Caferiyan, Resul, *Cereyanhâ ve Sazemanhâ-yi Mezheb-i Siyâsi-î İrani*, Tahran, 1387/2008.
- Celâli, Nadire, “Kitabşinasi-î ve Âsâr-i Doktor Muhammed Cevad Meşkûr”, *Sa’y-i Meşkûr- Yadname-i Ustad-i Fağîd Dr. Muhammed Cevad Meşkûr*, Tahran, 1374/1995, ss. 25-29.
- Eş’ârî, Ebî Halef Sa’d b. Abdillâh el-Kummî (301/913), *Kitabü’l-Makâlat ve’l-Fırak*, thk., ve tsh., M. C. Meşkûr, Matbaât-i Haydari, Tahran, 1963.
- Golizar, Meşahir, *Zindegînâme der Gozeştegan-i Meşahir-i İran*, Encümen-i Âsâr ve Mefâhir-i Ferheng-i, Tahran, 1358/1979.
- Halici, Mohsin, “Goftugû bâ Müverrih-i Danişmend Ustad Muhammed Cevad Meşkûr”, *Mecelle-i Keyhân Ferhengi*, Sayı: 50, Tahran, (1367/1988), ss.1-6.
- Meşkûr, M.C., *Târih-i Şia ve Fırkahâ-yi İslam- ez Ağaz ta Karn-i Çaharrom*, İntişârâti İşrâkî, Tahran, 1379/2000.
- Meşkûr, M.C., *Seyr-i Kelâm der Fırak-ı İslam*, Tahran, 1368/1989.
- Meşkûr, M.C., *Hulâsatu’l-Edyân der Târih-i Dinhâ-yi Bozorg*, İntişârât-i Şark, Tahran, 1372/1993.
- Meşkûr, M.C., “Zindegînâme-i Men”, *Târih-i Siyasi-î Sasaniyan*, Tahran, 1367/1988, ss.26-32.
- Meşkûr, M.C., *Ferheng-i Fırak-ı İslam*, Meşhed, 1996.
- Meşkûr, M.C., *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*, Türkçeye çevirenler M. M. Söylemez, M. Ümit ve C. Hakyemez Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2011.
- Sa’y-i Meşkûr- Yadname-i Ustad-i Fağîd Dr. Muhammed Cevad Meşkûr*, Tahran 1374/1995.
- Sadık, Said Mir Muhammed, “Be Yad-i Ustad”, *Mecelle-i Miras-i Cavidân*, yıl 3, Sayı: 9, (1374/1995), ss. 141-142.
- Sadık, Said Mir Muhammed, “Zindegînâme-i Dr. Muhammed Cevad Meşkûr”, *Sa’y-i Meşkûr* içinde, ss.18-24.

“Salrûz-i Hamûş-î Muhammed Cevad Meşkûr- Müverrih ve Pejuhiş-ger”, Habergozâri-î Kitab-i İran, 1388/2009.

Şahab, Ali, “Be Yâd-i Ustad Muhammed Cevad Meşkûr”, *Mecelle-i Kolek*, Sayı: 60, (1373/1194), ss.375-376.

Zerrinkûb, Abdu'l-Hüseyin, “Dorûdi-î be Dr. Meşkûr”, *Sa'y-i Meşkûr* içinde, ss. 13-16.

Zeryab, Abbas, “Yadigâr-i Zeryab”, *Sa'y-i Meşkûr* içinde, ss. 9-12.